

FAN, TA'LIM VA AMALIYOT INTEGRATSIYASI

ISSN: 2181-1776

Tursunova Nigora

O'zbekiston – Finlandiya pedagogika instituti xorijiy tillar va gumanitar fanlar fakulteti
o'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi birinchi bosqich magistranti

SO'Z MA'NOSI TALQINLARI HAQIDA (qiyosiy aspektda)

Annotatsiya. Tadqiqotlardan ma'lumki, insoniyat jamiyatida til munosabatlar ko'prigi, aloqa-aralashuv jarayonini yuzaga keltirish vazifalarini bajaradi. Jamiyat rivojlanib borar ekan, til ham o'z o'rnida taraqqiy etmay qolmaydi. Chunonchi qadimda ajdodlarimiz foydalangan til bizning davrimizga kelib o'z mohiyatini o'zgartirmagan holda, umuman, o'zgacha shaklga ega bo'lib bordi.

Kalit so'zlar: so'z, leksema, til taraqqiyoti, sistem-struktur yondashuv.

Tilning asosiy quroli, kishilik jamiyatining o'zaro fikr almashinuv vositasi bu - so'zdir. Binobarin, so'zga bugungi kunga qadar 300 dan ortiq ta'rif berilgan bo'lsa-da, bu murakkab til birligiga tom ma'noda to'liq ta'rif berilib, mohiyati yoritilgan emas. Chunonchi, L.V.Shcherba, L.Blumfildlarning qarashlari bo'yicha gapni tashkil etuvchi eng kichik birlik so'zdir. Masalan: *Bugun men kutubxonaga kiraman* gapining tashkil etuvchilari *bugun, men, kutubxona, kiraman* so'zlaridan tashkil topgan. Ba'zida bir so'z bilan ham butun boshli bir gap, yoinki jumla orqali ifodalayotgan fikrimizni bayon qilishimiz mumkin. Masalan, *U bir mastona chayqalib turgan shogirdiga, bir hayratda qotib qolgan Piri Bukriyga, bir malikul*

*sharobga qaradi, soʻng, hamma gapga tushundi chamasi: -O, tentak, tentak! – dedi kuyinib.*¹ birgina “tentak soʻzi orqali soʻzlovchining ruhiy ahvoli, afsus, nadomat chekayotganligini oʻquvchi anglab olishi mumkin.

Boduen de Kurtene, A.Meye, E.Sepirlar soʻzga eng kichik sintaktik birlik sifatida qaraydilar va grammatik jihatdan yondashadilar. Soʻzni tilning eng kichik maʼno birligi deb izohlagan A.Reformaskiy, L.Elmslevlarning ham fikrlarida jon bor, masalan, *Sultonning xayolini Beruniyning gʻamgin ovozi boʻldi,*² gapidagi *xayol* soʻzini olaylik u yaxlit bir butunlikdir. Tarkibidagi biror tovushni almashtirsak yoki tushirib qoldirsak, umuman boshqacha maʼno ifodalaydi. Xayol – oʻylash, fikrlash maʼnosini bildirsa, bu soʻzni shakl jihatdan turli qismlarga ajratsak, boshqa soʻzga aylanadi va oʻzgacha maʼno ifodalaydi. *Xa-xa-xa* – undov soʻz xaholab kulishni ifodalaydi. *Xa-xa-xa, shamol sizdan oʻchimni oldi, qani gapiring!* – dedi Raʼno Anvarga (A.Qodiriy, Mehrobdan chayon). Xayol soʻzining ikkinchi boʻgʻinini ham alohida olsak, *Yol – ot, xachir singari hayvonlarning boʻynidan chiqadigan uzun qil tutamlari.* Gapni tashkil etuvchi eng kichik til birligi soʻzdir.

V.V.Vinogradov, K.Byuller, A.Meyelar soʻzni fonetik, grammatik va semantik belgilar jamlangan til birligi deb taʼriflaydilar. Soʻzda tilning ifoda (tovush jihati) va mazmun (maʼno tomoni), grammatik (morfologik va sintaktik) jihatlari namoyon boʻladi.

E.M.Galkina-Fedoruk, V.V.Vinogradov, V.Doroshevskiylar soʻz — bu obyektiv borliqning ifodasi deya oʻz munosabatlarini bildiradilar bunda asosan soʻzning semantik tomoniga eʼtibor berilgan. Nutqning mustaqil va maqsadli elementi deya soʻzga taʼrif bergan olimlarimiz F.Fortunatov, J.Vandries, V.V.Vinogradovlardir. Bu taʼriflarda soʻz oʻzida fonetik, semantik va grammatik belgilarni aks ettirishi, borliqdagi voqea-hodisa va narsa buyumlarni ifodalashi, uning mustaqil va bir butun nutq elementi ekanligi koʻrsatiladi.

Berilgan taʼriflarning har biri soʻzning maʼlum bir qirrasini ochib berishga xizmat qiladi, lekin uning barcha belgilarini oʻzida jamlay olmagan.

¹ Odil Yoqubov. Koʻhna dunyo. – T.: Sharq.2018.- B-20.

² Odil Yoqubov Koʻhna dunyo. – T.: Sharq.2018.- B-45.

Soʻz va uning maʼnolari, vazifasi, jamiyatdagi tutgan oʻrni haqida oʻzbek tilshunosligi tarixida uzoq oʻtmishdan toʻxtalib kelinganligi bizga sir emas. Xususan, Abu Nasr Forobiyning “Mohiyat-hodisa dialektikasi haqida”, “Fozil odamlar shahri”, Abu Rayhon Beruniyning “Saydana”, Mahmud Koshgʻariyning “Devoni lugʻotit turk”, muallifi nomaʼlum boʻlgan “Turkiy tillar haqida noyob tuhfa”, A.Navoiyning “Muhokamat ul-lugʻatayn” asarlarini misol qilib keltirish mumkin. Ammo oʻzbek tilshunosligida leksikologiya tilshunoslikning tarkibiy qismi, tilshunoslikda leksik sathning oʻrni va ahamiyati beqiyos ekanligi, leksik birliklarni oʻrganuvchi tilshunoslikning alohida boʻlimi mavjudligi singari masalalar XX asrning oʻrtalaridan boshlab shakllandi.

Oʻzbek tili leksikasining shakllanishida Faxri Kamolning “Hozirgi zamon oʻzbek tili kursidan materiallar” rukni ostida chop etilgan “Oʻzbek tili leksikasi” va Ya.D.Pinxasovning “Hozirgi oʻzbek tili leksikasi” risolalari hamda “Hozirgi zamon oʻzbek tili kursidan materiallar” rukni bilan eʼlon qilingan barcha risolalarni oʻzida jamlagan “Hozirgi zamon oʻzbek tili ” asari katta ahamiyatga ega boʻldi³. Bu asarda leksikologiya tilshunoslikning alohida bir boʻlimi ekanligi, shu bilan bir qatorda uning oʻrganish obyekti, maqsad va vazifalari, boshqa sathlar bilan aloqasi, ular oʻrtasidagi munosabat, soʻz, narsa va tushunchaning uzviy bogʻliqligi keng yoritildi.

Fikr ifodalashimizda soʻz asosiy qurolimizdir. Fikrni esa gap ifodalaydi, gap soʻzlardan tashkil topadi. Gap va soʻz bir-biri bilan uzviy bogʻlangan, ular oʻrtasida dialektik qonuniyat mavjud. Soʻzning ikki tomoni mavjuddir, soʻzning maʼnosi – birinchi tomoni boʻlsa, ikkinchi tomoni esa tovush tomonidir. Har bir soʻz shu ikki tomonning mavjudligi va mutanosibligidan iborat boʻlib, bu uning ichki va tashqi tomonidir. Soʻz sistematik va grammatik butunlikdan iborat. Shu jihati bilan soʻz leksikologiyaning ham, grammatikaning ham oʻrganish obyektidir.

Leksikologiya soʻzning ichki maʼzmun tomonini oʻrgansa, grammatika esa soʻzning tuzilish, tarkib, turkumga boʻlinish tomonlarini oʻrganadi. Oʻz navbatida, ular biri-ikkinchisini taqozo qiladi.

³ Хозирги замон ўзбек тили. Т., ЎзФАН, 1957.

Shuning uchun ham Faxri Kamol bu haqida quyidagilarni yozadi: “Gapni tashkil etgan har bir soʻz oʻzining asosiy leksik maʼnosidan tashqari kamida bir yoki ikki grammatik vazifani ado etadi”.⁴ Masalan, daraxtlar gulladi gapini olaylik bunda daraxtlar soʻzi leksik jihatdan oʻsimlik turini bildirsa, gulladi soʻzi esa oʻsha daraxtlarda gullash jarayoni sodir boʻlganligini, gulga kirganligini bildiradi. Gapni tashkil qilgan har bir soʻz leksik maʼnosidan tashqari, grammatik vazifani ham bajaradi. Jumladan, daraxtlar – predmet nomini bildiradi, ot soʻz turkumi, bosh kelishikda, son jihatdan -lar koʻplikni ifodalaydi; gulladi – harakatni bildiradi, holat feʼli, oʻtgan zamon, birlik, uchinchi shaxs, oʻtimsiz, aniqlik maylini bildirmoqda. Bu kabi kelishik, shaxs-son, zamon, mayl, harakatning oʻtimli-oʻtimsizligi soʻzlarning grammatik xususiyati sanaladi.

XX asrning 60-yillarida oʻzbek tili leksikologiyasida ham bir qadar oʻzgarishlar sodir boʻldi. Xususan, soʻzning uzual va kontekstual maʼnolari farqlandi. Soʻzlar oʻz maʼnosi bilan cheklanib qolmay, turli matnda turlicha maʼno va maʼno ottenkalariga ega ekanligi haqida fikr va mulohazalar vujudga keldi.

Oʻtgan asrning 70-80-yillaridan boshlab oʻzbek tilshunosligiga sistemaviy-struktur tilshunoslik qoʻlga kiritgan yutuqlar, uning tadqiq etish metodlari kirib keldi. Oʻzbek tilshunosligida ham uzviy tahlil metodlari qoʻllanila boshlandi. Bu, birinchi navbatda, leksikologiyada namoyon boʻldi. Natijada, oʻzbek tili leksikologiyasi tavsifiy bosqichdan yangi bosqichga – nazariy bosqichga leksikani maʼlum leksik-semantik guruhlardan (LSG) tashkil topgan butunlik, leksik birliklarni muayyan maʼno elementlarining munosabatidan tashkil topgan tizim sifatida oʻrganish bosqichiga koʻtarila bordi. Bu bilan oʻzbek tavsifiy leksikologiyasidan sistemaviy (nazariy) leksikologiyaga oʻtila boshlandi. Ana shu jarayonni prof.Sh.U.Rahmatullayev va uning shogirdi I.Qoʻchqortoyevlar boshlab berdilar.⁵

Shu davrdan boshlab oʻzbek tili leksikologiyasida ikki yoʻnalish paydo boʻlib, ular oʻzbek tavsifiy leksikologiyasi va sistemaviy leksikologiya yoʻnalishlaridir. U.Tursunov, J.Muxtorov, Sh.Rahmatullayevlar hammuallifligida nashr etilgan

⁴ Ҳозирги замон ўзбек тили. Т., ЎзФАН, 1957.

⁵ Абдухамид Нурмонов Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Т.: Фан. 2002. – Б. 186.

“Hozirgi o‘zbek adabiy tili” kitobi bu ikki yo‘nalish o‘rtasida ko‘prik vazifasini bajardi.

Aytish joizki, olimlar mazkur kitobda tavsifiy leksikologiya an‘analarini takomillashtirish barobarida sistemaviy leksikologiyaning asosiy belgilaridan bo‘lgan uzviy tahlil metodini ham joriy etishdi.

Leksik ma‘no semantik qismlarga – semalarga ajratib o‘rganiladi. Leksema bir necha semalar munosabatidan tashkil topgan butunlik. Bu semalar ichida ma‘lum bir sema leksemalarni muayyan leksik semantik guruhlariga birlashtirishga xizmat qilishini va u birlashtiruvchi (integral) sema hisoblanishini, ayni shu sema hajmi kattaroq guruhdan ushbu leksik-semantik guruhni ajratib olishda farqlovchi (defferensial) sema bo‘lib xizmat qiladi.⁶ Semik tahlilda leksemani bir necha qismlarga parchalab, boshqa leksemalar bilan bir guruhga mansubligi va farqlash uchun ham omil bo‘ladigan tomonlari tahlil qilinadi. Masalan, *singil* leksemasini olaylik, bunda quyidagi holat kuzatiladi: 1. “inson”, 2. “ayol”, 3. “tug‘ishgan” yoki “o‘gay”, 4. “yoshi kichik”.

Ushbu semalarning bir umumiy guruhdan boshqa bir kichikroq guruhga ajratib olinayotganligining guvohi bo‘lamiz.

H.A.Jamolxonovning “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” darsligida ta‘kidlanishicha: “Leksik ma‘noning semantik tarkibi atash, ifoda va vazifa semalaridan iborat bo‘ladi”. H.Ne‘matov va R.Rasulovlar “O‘zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari”da ta‘kidlashicha: “So‘z semantik strukturasi quyidagi semalar mavjud: 1) atash (denotativ) ma‘nolari; 2) ifoda (konnotativ) ma‘nolar; 3) vazifa (funkstional) ma‘nolar”. B.Mengliyev va A.Sobirovlarning doktorlik tadqiqotlarida ham xuddi shu tasnifga amal qilinadi.

Ko‘rinadiki, sememaning mazmuniy tuzilishini tashkil etuvchi qismlar — semalar borasida turli fikrlar mavjud ekan.⁷

⁶ Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги узбек адабий тили. II нашр. Т., «Ўқитувчи», 1975; III нашр, Т., «Ўқитувчи», 1992, 67-бет

⁷ I.Yo‘ldoshev, S.Muhamedova, Z.Xolmanova, R.Majidova, Sh.Sultonova. Darslik- Mutaxassislikka kirish (Tilshunoslikka kirish) — Т.: «Barkamol fayz media», 2018.

Soʻzning leksik- semantik xususiyati, asosan, nutq jarayonida oʻyinlashadi. Chunki kommunikativ vaziyatda soʻzning qaysi bir maʼnosiga urgʻu berilayotganligi aniqlashadi. Biz oʻz turmushimizda ulardan eng maqbulini tanlab olamiz va umumli foydalanamiz.

Keltirilganlarga asoslanib, soʻz maʼno qirralarining hech birini inkor eta olmaymiz. Til leksikasida jamiyat hayoti, qatlamlanishi (yosh, jins, sohalar), ijtimoiy va sotsial hayot oʻz aksini topadi. Tilda foydalanuvchilarining qaysi hududga mansubligi hududiy sifatlar oʻz ifodasini topadi. Tasnif va qarashlarning barchasi zamirida soʻz va uning maʼno-vazifa bajarish xususiyatini qamrab olishga va qaysidir jihatni yoritishga harakat qilingan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yoqubov O. Koʻhna dunyo. – T.: Sharq.2018.- B-20.
2. Ҳозирги замон ўзбек тили. – Т.: ЎзФАН, 1957.
3. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Т.: Фан. 2002. – Б. 186.
4. Yoʻldoshev I., Muhamedova S., Xolmanova Z., Majidova R., Sultonova Sh. Darslik. Mutaxassislikka kirish (Tilshunoslikka kirish) — Т.: «Barkamol fayz media», 2018.
5. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. II нашр. – Т.: «Ўқитувчи», 1975; III нашр, Т., «Ўқитувчи», 1992. – Б. 67.